

ВІДАД'ЕКТИВНІ ЯКІСНІ ПРИКМЕТНИКИ З ПРЕФІКСОМ ПО-

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (46)

УДК 811.161.2'367.623

DOI:10.24144/2663-6840/2021.2(46).6-9

Аркушин Г. Відад'ективні якісні прикметники з префіксом *по-*: кількість використаних джерел – 11; бібліографія – 7; мова українська.

Анотація. Мовознавці давно вже звернули увагу на словотворення прикметників за допомогою префікса *по-*, що особливо поширене в болгарських та македонських говірках при творенні ступенів порівняння якісних прикметників та похідних від них прислівників: *по-добрь*, *по-добрь*, *по-богаты*, *по-широкъ*, *по-горъ*, *по-много*, *по-длъбока* (вода) та ін. Таке словотворення характерне і для інших слов'янських мов, коли до твірної основи якісного прикметника додається наголошений префікс *по-*, тобто дві ці ознаки характерні для деривації й інших слов'янських мов. Але для творення всеслов'янського словотвірного типу потрібна ще одна ознака – спільність семантики усіх новоутворень.

А цієї спільності якраз і немає: у болгарській та македонській мовах *по-* творить вищий ступінь порівняння прикметників, а в серболужицькій, словенській, сербській та хорватській – прикметники-демінутиви. Оригінальні похідні виявлені і в говірках української мови, пор. приклади: *пóвеликий* 'дещо великий', *пóвузький* 'завузький', *пóкороткий* 'короткуватий', *пóлегкий* 'легкуватий', *пóмалий*, *пóсирий*, *пóсолодкий*, *пóстарий*, *пóтяжкий* та ін., тобто в цих дериватах утверджено значення неповноти ознаки, указаної твірною основою, тому українські похідні становлять окремий словотвірний тип, що об'єднує їх лише з деякими білоруськими (*пóвеликі* 'великуватий', *пóстары* 'старуватий') та російськими (*пóсырой* 'сируватий', *пóузкий* 'вузькуватий') відповідниками.

У сучасній українській літературній мові перераховані слова відсутні, а якщо їх уводять у реєстр загальнозвичайних слівників, то при них подають різні ремарки, пор. як це в одинадцятитомному «Словнику української мови»: *пóмалий* розм. 'замалий', *пóстарий* розм. 'підстаркуватий', *пóтемний* рідко 'темнуватий', *пóсолодкий* з ремаркою *діал.*

Оскільки всі такі деривати постали від якісних прикметників за допомогою наголошеного префікса *по-* і наявні в усіх слов'янських мовах, то це уможливило ствердити, що таке творення успадковане з праслов'янської мови, хоч в семантиці лексем окремих мов і відбулися певні зрушення.

Ключові слова: префіксація, словотвірний тип, твірна основа, дериват, слов'янські мови.

Постановка проблеми. Якось на початку вісімдесятих років минулого століття проф. Йосип Олексійович Дзензелівський запитав свого аспіранта, тобто мене, чи в говірці рідного села не траплялося чути слів *пóмалий*, *пóвеликий* і т. ін., зазначивши, що словотвірні паралелі до цих дериватів найбільш поширені в болгарській мові. Тоді ж упевнено відповіли, що ці слова не вживані. І тільки через багато років переконалися, що так категорично відповідати не можна, оскільки зафіксувати *усі* лексеми навіть однієї говірки неможливо, бо для цього потрібно поспілкуватися з *усіма* мешканцями різних вікових груп, виявити не лише активно вживані лексеми, а й ті, що в пасивному запасі, а тоді ще виявиться багато оказіоналізмів та слів, що постали в результаті народної етимології, і т.д. Так сталося і з цим словотвірним діалектизмом: одного разу прийшла до нас на *вечорк'і* 'вечорниці' сусідка і сказала: *а с'òдн'і крèпно змèрзла, бо кужу́х вже пóстари*. Ось так і відшукалася потрібна паралель – і не одна: у нашому «Словнику західнополіських говірок» подані лексеми: *пóвеликий* 'великуватий', *пóдавний* 'досить давній', *пóмалий* 'малуватий', *пóстари* 'підстаркуватий'; широко вживані і прислівники

пóдавно і *пóбагато*, останній з яких може свідчити про існування прикметника **пóбагатий* (СЗГ). Такі утворення траплялися в мовленні діалектоносців лише старшого та найстаршого віку, що вказує на поступовий вихід цих лексем з активного вжитку.

Пізніше, зрозумівши, що професор працюватиме над новою статтею, ми свої записи передали йому, а десь через десяток літ поцікавилися, чи закінчена стаття і де опублікована. Однак отримали відповідь, що до статті *руки ще не дійшли*. Ось так з тих пір і зацікавила нас ця тема.

Аналіз досліджень. На жаль, повної характеристики цього всеслов'янського прикметникового словотворення нами не виявлено, – лише розрізнені фрагменти в деяких дослідженнях (пор.: [РБЕ IV, 51–52; Булаховський IV, 346; Соболев 1998]); невелику характеристику таких дериватів уміщено в нашій монографії «Іменний словотвір західнополіського говору» [Аркушин 2004, 671].

Отож, **мета дослідження** – характеристика деривації якісних прикметників за допомогою префікса *по-* у різних слов'янських мовах і насамперед – в українській. У роботі використано **описовий та порівняльно-історичний методи**.

Виклад основного матеріалу. Виявилось, що найбільше словотвірних паралелей до таких західнополіських дериватів наявні, як і стверджував Й. Дзєндзелівський, у болгарській мові. Мовознавець і лексикограф Н. Геров зазначав, що, за його визначенням, «частка *по* вживається перед прикметниками і прислівниками при творенні вищого ступеня порівняння», і навіть ряд прикладів: *пò-добръ, пò-добръ, пò-богатъ, пò-широкъ, пò-горъ, пò-много, пò-злъ, пò-голъма, пò-чясто, пò-надолъ, пò-длъбока (вода)*, підреслюючи, що наголос завжди на *по* (РБЕ IV, с. 51–52); пор. ще *пò-стар, пò-мал* [Булаховський IV, с. 108]; приклади з болгарських говірок: *пò-богат човѣк, пò-големò детѣ, пò-итра женà, пò-мàлкийтò стол* [Божков 1984, 55]. Таке словотворення досить живе і продуктивне також у македонській мові [Соболев 1998, с. 273–277].

В інших південнослов'янських мовах – сербській, хорватській, словенській – префікс *по-* якісним прикметникам надавав лише демінутивності, як і в серболужицькій [Историческая типология 1986, с. 97].

Отже, спільними ознаками цієї слов'янської деривації є: 1) твірна основа якісних прикметників і 2) словотворчий наголошений префікс *пò-*. Однак для виділення словотвірного типу цього недостатньо, оскільки для нього повинні бути характерні три єдності: «1) тотожність частиномовного уналежнення похідних і твірних слів; 2) тотожність словотворчого засобу; 3) тотожність словотвірного значення» [Вакарюк, Панцьо 2007, с. 175]. Тому, не маючи спільності в семантиці, новоутворення серболужицької, словенської, сербської та хорватської мов становлять інший словотвірний тип порівняно з болгарськими чи македонськими дериватами.

І хоч дві ознаки цієї деривації – твірний якісний прикметник і наголошений префікс *пò-* – спільні і для українських лексем, але вони становлять ще інший словотвірний тип через відмінність семантики. Найбільше таких дериватів подано у словнику Б. Грінченка, – і це зрозуміло, адже багато записувачів народної мови було об'єднано в гурт сподвижників для укладання цього унікального лексикографічного видання. Наведемо приклади таких прикметників: *пòвеликий* 'нѣсколькò большой', *пòвузький* 'узковатый', *пòзеленуватий* 'не вполнѣ зрѣлый', *пòкороткий* 'коротковатый', *пòлегкий* 'легковатый', *пòмалий*, *пòсирий*, *пòсолодкий* 'сладковатый', *пòстарий* 'староватый, пожилой', *пòтемний* 'темноватый', *пòтісний*, *пòтовстий*, *пòтонкий* 'тонковатый', *пòтяжкий* 'тяжеловатый', *пòчорнявий* 'черноватый'; пор. прислівники: *пòдавно* 'довольно давно', *пòдалеко* 'далековато', *пòрано*, *пòсолодко*, *пòтемно*, *пòтісно*, *пòтяжко* (Гр, III).

Особливо багатими на такі конструкції виявилися західноукраїнські говірки, пор. приклади зі словника Є. Желєхівського і С. Недільського (зберігаємо написання оригіналу): *пòвеликий, пòвохкий, пòвузький, пòгрубий, пòдовгий, пòкороткий, пòкривий, пòлегкий, пòмалий, пòмякий, пòсирий, пòслабий, пòтвердий, пòтонкий, пòтяжкий, пòширокий* (Желєх, II).

У зведеному «Українському лексиконі кінця XVIII – початку XXI ст.» подані такі лексеми (частина з них з покликаннями на згадані словники Є. Желєхівського та Б. Грінченка): *пòблизкий, пòвеликий, пòвузький, пòголовастий, пòдовгий, пòзеленувтий, пòкороткий, пòлегкий, пòмалий, пòнизкий, пòрідкий, пòскуний, пòслабий, пòсолодкий, пòстарий, пòсумний, пòтемний, пòтісний, пòтонкий, пòтяжкий, пòхіпкий, пòхмарний, пòчорнявий, пòширокий*; прислівники: *пòблизько, пòдавно, пòдалеко, пòкоротко, пòрідко, пòсолодко, пòтемно, пòтісно, пòтонко, пòтяжко, пòхіпко, пòхмарно* (УЛ, II–III).

З народного мовлення ці деривати потрапляли в давню писемну та книжну мову, пор. фіксації у словнику Є. Тимченка: *полегкій* 'легковатый', *послабый* 'слабоватый', *потяжкий* 'тяжеловатый' (Тим, II).

Паралелі виявлені і в багатьох українських діалектах – середньо- і східнополіському, наддністрянському, надсянському, бойківському, закарпатському, лемківському і навіть слобожанському (див. приклади у: [Аркушин 2004, с. 671]). Щодо кількості фіксацій у різних джерелах, то їх частотність можна подати у такому спадному порядку: *пòвеликий, пòкороткий, пòмалий, пòсирий, пòстарий, пòдовгий, пòширокий, пòлегкий, пòтонкий* та ін.; серед прислівників найчастотнішим виявився *пòдавно*.

У літературній мові такі слова не вживані, однак СУМ реєструє декілька лексем з різними ремарками: *пòмалий* з ремаркою *розм.* 'замалий'; *пòстарий* з ремаркою *розм.* 'підстаркуватий' з покликанням на словник Б. Грінченка і прозу Марка Вовчка; *пòтемний* з ремаркою *рідко* 'темнуватий', і лише *пòсолодкий, пòсолодко* та *пòдавно* (останній теж із покликанням на словник Б. Грінченка) позначено як *діал.* [СУМ, VI, VII]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» повторив ці ж лексеми у своєму реєстрі, лише *пòмалий* відніс до діалектизмів [ВТССУМ 2004]. З цих ремарок так і незрозуміло, як лексикографи визначали статус таких слів: які з них належать до розмовної лексики, а які до діалектної, як і незрозуміло, чи ремарка *рідко* вказує на літературний статус лексеми *пòтемний*.

Як бачимо, українські деривати вказують на ознаку предмета, яка виражена меншою мірою, ніж та, що схарактеризована твірним прикметником: *великий* 'повністю великий' – *пòвеликий* 'трохи великий; дещо великий; великуватий', тому українські утворення, маючи дві спільні ознаки, напр., з болгарськими чи македонськими, не можуть з ними становити один словотвірний тип – семантика інша.

Цю українську оригінальність було враховано і в «Програмі до збирання діалектичних одмін української мови» К. Михальчука та Є. Тимченка, де записувачам рекомендовано звернути увагу на функціонування дериватів *пòгнилий, пòкороткий, пòтвердий, пòтеплий, пòтовстий, пòтонкий, пòхолодний, пòширокий* [Програма, с. 99].

Якщо ж в українських дериватах префікс *по-* ненаголошений, тоді в семантиці прикметника між твірною основою і новоутвореною не відбулося ні-

яких змін, пор.: *побільший* ‘більшій’, *поголовний* ‘шумний’, *погористий* ‘гористий’, *поземний* ‘горизонтальний’, *попідземний*, *попортяний* = ‘портяний’, *посуконний* ‘состоящий из чистых шерстяных ниток’ [Гр, III].

Зазначимо, що українські деривати становлять один словотвірний тип лише з окремими білоруськими (*півелікі* ‘великаваты’, *постары* ‘стараваты’; пор. прислівники *півеліко*, *пугусто*, *пóдалеко*, *пóдаўно* [ТС, IV] та російськими відповідниками (*пóсырой* ‘сыроватый’, *пóузкий* ‘узковатый’, *пóсиний* (замість тлумачення подано [Знач. ?]); пор. прислівники *пóсыро*, *пóузко* [СРНГ, в. 30]).

А в польській мові у зв’язку з фіксованим наголосом на передостанньому складі префікс і не може бути наголошеним, пор. приклади: *pochudy*, *roszarnu*, *pokrzywu*, *potały*, *potłody* (Indeks, II); див. також [Warchol 1967]. За свідченнями Л. Булаховського, такі деривати є в чеській (*počelavý*,

počerný) та словацькій (*pobelavý*, *pobledast*, *počerný*, *počernavý*, *počernastý*) мовах, але теж із ненаголошеним префіксом [Булаховський IV, с. 108]. Отже, у такій слов’янській деривації виділяємо три словотвірні типи: 1) болгарсько-македонський; 2) сербохорватсько-словенський, до якого лучиться і сербо-лужицька мова, та 3) східно-західнослов’янський.

Висновки. Таке всеслов’янське словотворення свідчить про його успадкування з праслов’янської мови. Ще раніше Л. Булаховський зробив припущення: «Можливо, таким чином, що в українській мові відповідні слова і їх наголос – залишок глибокої давнини» [Булаховський IV, с. 346], (див. також [Историч. типология, с. 97]).

Подальша фіксація діалектних текстів, думаю, зможе виявити ще не один такий архаїзм в українських говірках.

Ось така *пóкоротка* історія з дериватами *пóмалиий* і *пóвеликий*.

Умовні скорочення джерел

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь, 2004. 1440с.
Гр – Грінченко Б. Словарь української мови : У 4-ох томах. Київ, 1907–1909.
Желех – Желєхівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словарь. Т. 1–2. Львів, 1886.
Програма – Михальчук К., Тимченко Е. Програма для збирання діалектичних одмін української мови. Київ, (б.р.). 202 + IV с.
РБЕ – Геров Н. Речник на българския език. Ч. I–V. София, 1975–1978.
СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. Луцьк, 2016. XXIV + 648 с.
СРНГ – Словарь русских народных говоров. Выпуск 30. Санкт-Петербург, 1996. 384 с.
СУМ – Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970–1980.
Тим – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Т. 1–2. Київ; Нью-Йорк, 2002–2003.
ТС – Тураўскі слоўнік. Т. 1–5. Мінск, 1982–1987.
УЛ – Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т. К., 2017.
Indeks – Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”, I–II. Kraków, 1999.

Література

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору. Луцьк, 2004. 764 с.
2. Божков Р. Димитровградскія (царибродскія) говор. София, 1984. 194 с.
3. Булаховський Л.А. Вибрані праці: У 5 томах. Київ, 1975–1983.
4. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль, 2007. 260 с.
5. Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. Киев, 1986. 286 с.
6. Соболев А.Н. О значениях македонского компаративного *по-*. *Слово и культура. Памяти Н.И. Толстого*. Т. I. Москва, 1998. С. 272–279.
7. Warchol S. Gwary dawnej Ziemi Stężyckiej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. 189 s. + 2 mapy.

Legend

- ВССУМ – Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainскоi movy [Big explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin, 2004. 1428 s. [in Ukrainian].
Гр – Hrinchenko B. (1907–1909) Slovar ukrainскоi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. Vol. 1–4. Kyiv [in Ukrainian].
Желех. – Zhelekhivskiy Ye., Nedilskiy S. (1886) Malorusko-nimetskyi slovar [Little Russian-German dictionary]. Т. 1–2. Lviv [in Ukrainian].
Програма – Mykhalchuk K., Tymchenko Ye. Prohrama dlia zbyrannia dialektychnykh odmin ukrainскоi movy [Program for collection of dialect variations in the Ukrainian language]. Kyiv, (b.r.). 202 + IV s. [in Ukrainian].
РБЕ – Herov N. Rechnyk na bylharskyia ezyk [Dictionary of the Bulgarian Language]. Ch. I–V. Cofyia, 1975–1978 [in Bulgarian].
СЗГ – Arkushyn H. (2016) Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok [The Dictionary of Western Polissian Dialects]. Lutsk. XXIV + 648 s. [in Ukrainian].

СРНГ – Slovar' russkikh narodnykh govorov [Dictionary of Russian Vernacular Sub-dialects]. Vypusk 30. Sankt-Peterburg, 1996. 384 s. [in Russian].

СУМ – Slovnyk ukraïnskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language] (1970–1980). Vol. 1–11. Kyiv [in Ukrainian].

ТМ – Tymchenko Ye. (2002–2003) Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukraïnskoi movy XV–XVIII st. [Materials for the dictionary of the written and literary language of 15th–18th centuries]. Vol. 1–2. Kyiv; Niu-York [in Ukrainian].

ТС – Turavski slovník [Dictionary of Sub-dialects in the area of Turov]. (1982–1987). T. 1–5. Minsk [in Belarusian].

УЛ – Ukraïnskyi leksykon kintsia XVIII – pochatku XXI st.: slovnyk-indeks [Ukrainian Lexicon from the end of 18th century till the early 2000s: reference dictionary]. I–III. (2017). Kyiv [in Ukrainian].

Індекс – Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”, I–II (1999). Kraków [in Polish].

References

1. Arkushyn H. (2004) Imennyi slovtvir zakhidnopoliskoho hovoru [Nominal Word Building of West Polissya Dialect Derivation]. Lutsk. 764 s. [in Ukrainian].
2. Bozhkov R. (1984) Dimitrovgradskij (caribrodskij) govor [Vernacular Sub-dialect in Dimitrovgrad (Tsaribrod)]. Sofija. 194 s. [in Bulgarian].
3. Bulakhovskiy L.A. (1975–1983) Vybrani pratsi [Selected Works]. Vol. 1–5. Kyiv [in Ukrainian].
4. Vakariuk L.O., Pantso S.Ye. (2007) Ukraïnskyi slovtvir u terminakh. Slovnyk-dovidnyk [Ukrainian Word-building in Terms. Dictionary-Reference Guide]. Ternopil. 260 s. [in Ukrainian].
5. Istoricheskaya tipologiya slavyanskikh yazykov [Historical Typology of Slavonic Languages] (1986) Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologija. Kiev. 286 s. [in Russian].
6. Sobolev A.N. (1998) O znacheniyakh makedonskogo komparativnogo *po*-[About meanings of Macedonian comparative *po*-]. *Slovo i kultura. Pamyati N.I. Tolstogo*. T. I. Moskva. S. 272–279 [in Russian].

ADJECTIVE QUALITATIVE ADJECTIVES WITH THE PREFIX *ПО-* (*PO-*)

Abstract. Linguists have long turned attention to word building of adjectives with the help of prefix *no-* (*po-*), that is widely spread in the Bulgarian and Macedonian dialects to form degrees of comparison for qualitative adjectives and adverbs derived from them: *но-добръ*, *но-добръ*, *но-богаты*, *но-широкъ*, *но-горъ*, *но-много*, *но-дълбока* (*water*) etc. Such type of word building is characteristic of other Slavonic languages when the stressed prefix *но-* is added to a stem of a qualitative adjective; it means that these two features are characteristic of derivation in other Slavonic languages. But to form all-Slavonic word building type one more feature is required – common semantics of all innovations.

However, there is a lack of common semantics: in the Bulgarian and Macedonian languages *no-* forms the superlative degree, and in the Sorbian, Slovenian, Serbian and Croatian ones it forms diminutive adjectives. Original derivatives are also found in the Ukrainian sub-dialects, compare examples: *пóвеликий* ‘дещо великий’, *пóвузкий* ‘завузкий’, *пóкороткий* ‘короткуватий’, *пóлегкий* ‘легкуватий’, *пómалий*, *пóсирий*, *пóсолодкий*, *пóстарий*, *пóтяжкий* and others, these derivatives show the diminution of quality described by the stem, so the Ukrainian derivatives constitute a separate word-forming type that go in with some Belarusian (*пóвеликі* ‘великуватий’, *пóстары* ‘старуватий’) and Russian (*пóсырой* ‘сируватий’, *пóузкий* ‘вужкуватий’) correspondent words.

In the modern Ukrainian standard language the above mentioned words are absent and even if they are entered in the register of commonly used dictionaries, they are provided with various remarks, compare as it is given in the eleven-volume “Dictionary of the Ukrainian Language”: *пómалий coll.* ‘замалий’, *пóстарий coll.* ‘підстаркуватий’, *потемний rarely* ‘темнуватий’, *пóсолодкий* with the remark *dial.*

Since all these derivatives are derived from qualitative adjectives with the help of the stressed prefix *po-* and present in all Slavonic languages, so it is possible to claim that this type of formation is inherited from the Proto-Slavonic language, whereas there have been some changes in the semantics of certain languages.

Keywords: prefixation, word building type, stem, derivative, Slavonic languages.

© Аркушин Г., 2021 р.

Григорій Аркушин – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцьк, Україна; hryhor@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>

Hryhorij Arkushyn – doctor of Philology, Full Professor, Lesya Ukrainka National University in Lutsk; hryhor@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-0698-6347>